

Tonga

PREPARE PACIFIC

KO E HUUH MALU'I COVID-19 MA'AE KOMIUNITI TONGA

**KOE TOHI FAKAMATALA MA 'AE
KOMUNITI TONGA**

Updated 25th June, 2021

KO E TOHI FAKAMATALA MA'AE KOMUNITI TONGA

Updated 25th June, 2021

KO E HUUH MALU'I COVID-19 MA'AE KOMIUNITI PASIFIKI

'Oku mahino kiate kimautilu 'e 'i ai ha'o hoha'a pe tala'a ke fakahoko ho huhu malu'i. Ko ia 'oku mau 'oatu ha ngaahi fakamatala ke tokoni kiate koe mo ho famili ke mou mateuteu ki he taimi 'e fakahoko ai ho'omou huhu malu'i.

Ko hai 'oku 'atā ke huhu malu'í

'Oku faka'amu 'a e Pule'anga Aotearoa New Zealand ke fakapapau'í e 'uluaki huhu malu'í 'a kinautolu 'oku faingofua taha ke nau puke 'í he Covid-19. 'I he'ene peheé, te ke lava 'o kau he huhu malu'í 'o kapau:

- Ko ha tokotaha Pasifiki to e 16 koe pe to e motu'a ange
- 'Okú ke ngāue 'í he ngaahi va'a 'oku 'otumu'a 'í he fakahoko fatongia ki he mo'uileleí, pe ngāue 'í he ngaahi nofo'anga 'o e kakai 'oku fakamavahe'í mo kolonitini, pe ngāue 'í he taulangá pe kau'āfonuá (border worker)
- 'Okú ke nofo pe ngāue 'í ha 'api nofo'anga 'oku tauhi ai ha kau toulekeleka pe kau faingata'a'ia
- Pe ko ha'a ne matu'aki puke lahi kapau 'e pihia 'í he Covid-19

'Oku lava foki ke huhu malu'í koe kapau 'okú ke nofo 'í he vāhenga South Auckland mo:

- ke mo'ua 'í ha alangamahaki tauhi (hangē ko e mahaki hela, mahaki mafu, kanisā, suka, mahaki'ia e ma'ama'á pe kofuuá)
- ke mo'ua 'í ha faingata'a'ia fakasino pe faka'atamai
- ke feitama

Ko kinautolu 'oku nau ma'u ení, 'e tātohi (text) pe 'ímeili atu 'a e kole ke mou fetu'utaki mai he 'initaneti ke 'oatu ha'o taimi 'apoinimeni pe ko ho'omou telefoni mai 'í he ma'u'anga tokoni ko e Vaccination Helpline. Kapau 'oku te'eki ke ke ma'u mo ho fāmili ha fetu'utaki ki he huhu malu'í peá ke kātaki 'o tā ki he Vaccination Helpline,

0800 28 29 26

Te nau tali e telefoni mei he 8 pongipongi ki he 7 efiafi he 'aho kotoa pē.

Ko e kau tauhi, mo kinautolu 'oku nofo fakataha he 'api tatau (household bubbles), 'e lava ke huhu malu'i leva

Kapau 'okú ke nofo fakataha mo ha ní'ihí (household bubble), pe 'oku ke tauhi ha taha kuo 'osi fakangofua ke huhu malu'i, 'e lava ke mo huhu malu'i fakataha ai pē.

Ko e 'uhinga 'oku kamata ai e huhu malu'í 'i South Auckland

Ko e feitu'u 'e hū mai ai e Covid-19 ki Aotearoa New Zealand ni, ko e kau'āfonuá, kau ai e mala'e vakapuna fakavaha'a pule'anga 'oku tu'u 'i South Auckland. 'I he 'ene peheé ko kinautolu 'oku nau ngāue ai 'oku faingofua ange ke ma'u kinautolu 'e he vailasí. 'Oku tokolahi foki 'a hotau kakai Pasifiki 'oku nau lainemu'a he ngāue 'i he ngāue'anga mātū'aki mahu'inga 'i he ngaahi kau'āfonua hangē ko e mala'e vakapuná. Ko e founga eni 'e ala pihia mo mafola-ngofua ange ai e vailasi 'i hotau komiunitií. 'Oku tau lava pe 'o tala ko e lahi taha e mafola 'a e Covid-19 'i Aotearoa New Zealand he lolotonga ni 'oku matu'aki uestia ai 'a South Auckland.

Ko e huhu malu'í 'oku 'atā ia ki he tokotaha kotoa pē 'i Aotearoa New Zealand 'oku ta'u 16 pe motu'a ange 'o kau ai mo kinautolu 'oku te'eki nofo fonuá.

Kuo 'osi fakahā mahino 'e he Pule'angá, 'e lava ke kau 'i he huhu malu'í 'a e tokotaha kotoa pe 'oku nau 'i Aotearoa New Zealand, 'o tatau ai pē, pe ko e hā e tu'unga fakalao 'e ne nofó.

'E tñaki ha ngaahi fakamatala fakafo'ituitui ke 'ilo'í 'aki 'a kinautolu kuo 'osi fakahoko 'enau huhu malu'í 'i Aotearoa New Zealand. Ko e ngaahi fakamatala ko ení 'e tauhi malu ia 'i he lēsisita Covid-19 'a e pule'angá pea he 'ikai ke tukuange ki ha to e potungāue kehe 'a e pule'angá.

Kuopau ke ke ta'u 16 pe motu'a ange ka ke kau ki he huhu malu'í. 'Oku ta'etotongi 'a e faito'o huhu malu'í.

'E huhu malu'í fakakū e toenga 'o e komiuniti?

Ko e polokalama ki hono huhu malu'í e toenga 'o Aotearoa New Zealand ní 'e kamata 'i Siulai 2021.

'Oku lahi fe'unga 'a e faito'o (vaccine) huhu malu'í ke tofuhia kotoa 'a Aotearoa New Zealand ni. 'Oku tapou atu ki he kotoa 'o e komiuniti Pasifiki 'oku 'osi 'atā ke mou huhu malu'í he lolotonga ní, ke mou lava atu leva 'o fai ho'o mou huhú kimu'a pea toki kamata 'a e polokalama huhu fakalukufuá

Ko e faito'o pe naunau 'oku ngaohi 'aki 'a e faito'o huhu malu'i

'Oku ui 'a e faito'o huhu malu'i ko e Faisa (Pfizer). 'Oku 'ikai ngāue'aki ha vailasi mo'ui 'i hono ngaohi e faito'o ko ení. Ko ia he'ikai lava lava ke ma'u koe 'e he Covid-19 mei he faito'ó. Ko e faito'o 'e huhu malu'i Faisa (Pfizer) 'oku ngāue'aki 'a e Messenger RNA. 'Oku 'ikai ko hono toki ngāue'aki pe eni 'a e Messenger RNA. Kuo laui ta'u hono vakavakai'i lelei pea faka'aonga'i 'i he ngaahi mahaki pipihi kehekehe 'o kau ai e fulū (flu).

'E faingata'a'ia ange ai 'a e kau toulekeleka

Ko e ngāue 'a e faito'o

Konga polotini 'oku ne fakatupu 'a e sotia ivi malu'i 'o e sino. Ko e sotia malu'i (antibodies) ni te nau malu'i e sinó mei he vailasi kapau te ke pihia 'i he COVID-19.

'E 'ikai fuoloa e nofo 'a e faito'o malu'i 'i ho sinó – ko e ngaahi 'aho si'i pe. Ko e lava pē hono tala e fekau ki he sinó ke fa'u mo mateuteu ho fa'unga malu'i (immune system), 'e kamata leva hono veteki 'e he sinó 'a e messenger RNA.

'Oku 'ikai ke uesia 'e he faito'o huhu malu'í 'a ho DNA

'Oku 'ikai lava ke hū 'a e Messenger RNA ki he uho 'o e selá (cell) 'a ia 'oku 'i ai 'a e DNA pea 'oku 'ikai uesia ai 'a e fa'unga 'o e DNA.

RNA

DNA

'E fiema'u ke tu'o 2 hono huhu koé

- 'E fiema'u ke tu'o 2 'a ho huhu malu'í, pea ke hoani he 'osi ha 'aho 'e 21 (uike 'e 3) hili 'a e 'uluaki huhú..
- Hili 'a ho'o 'uluaki huhú, 'e kamata ngāue leva ho sinó ke malu'í koe mei he COVID-19.
- Ko e huhu hoani te ne to e fakalahi 'a hono malu'í koe mei he vailasí.
- 'E 'osi ha ngaahi uike si'i mei hono fai ho huhú pea toki kakato 'a hono faka'aonga'i 'e ho sinó 'a e faito'ó ke ne malu'í lelei koe.

E fiema'u ke tu'o 2 'a ho huhu malu'í, pea ke hoani he 'osi ha 'aho 'e 21 (uike 'e 3) hili 'a e 'uluaki huhú

Hili 'a ho'o 'uluaki huhú, 'e kamata ngāue leva ho sinó ke malu'í koe mei he COVID-19

Ko e huhu hoani te ne to e fakalahi 'a hono malu'í koe mei he vailasí

‘Oku malu ‘o ‘ikai fakatu’utāmaki ‘a e faito’ó

‘Oku mau ‘ilo ko e huhu malu’i Faisa (Pfizer) ‘oku malu koe’uhi ne laui māhina hono ‘ahi’ahi’i mo vakai’i ‘i he kakai ‘e toko 40,000 tupu. Talu mei ai, kuo laui miliona e kakai mei he ngaahi fonua, matakali mo e to’u kehekehe ‘i māmani kuo nau ‘osi huhu malu’i ‘o ola lelei.

‘Oku hā mei he ola ‘o e ngaahi ‘ahi’ahi mo e sivi na’e faí, ‘oku tu’unga fakafiemālie pē ‘a e malu ‘o ‘ikai ha faingata’a’ia ‘e hoko pea si’isi’i ‘aupito ha uestia pe mātū’aki fepaki kovi (severe allergic reaction) ‘i ha sino ‘o ha taha.

‘Oku ‘i ai mo e malu’i makehe kuo ‘osi teuteu

‘Oku ‘ikai te mau ‘amanaki ‘e fepaki kovi e faito’ó mo ho sinó, ka kuo ‘osi teu’i ‘a ‘emau kau faihuhú ke nau ‘ilo ‘a e me’a ke fakahoko, pea ke fakahoko kotoa.

‘E fiema’u ke ke ki’i tatali ‘i ha miniti ‘e 20 hili ho huhú ke siofi koe ‘e ha mataotao fakafaito’o telia ha me’a ‘e hoko kiate koe. Ko e founa ngāue angamaheni pē ia ‘i hono faka’aonga’i ha faito’o huhu malu’i he kuohili ‘o kau ai ‘a e huhu malu’i fulú (flu).

‘Oku malu ‘a e huhu malu’i ki he kau taulekeleka mo kinautolu ‘oku ‘i ai ha’a nau mahaki tauhi

‘Oku mātū’aki mahu’inga ‘aupito ke huhu malu’i ‘a e kau taulekeleka mo kinautolu ‘oku ‘i ai ha’a anau mahaki tauhi mo fakatu’utāmaki, koe’uhi te nau faingata’a’ia lahi ange kapau te nau puke ‘i he COVID-19.

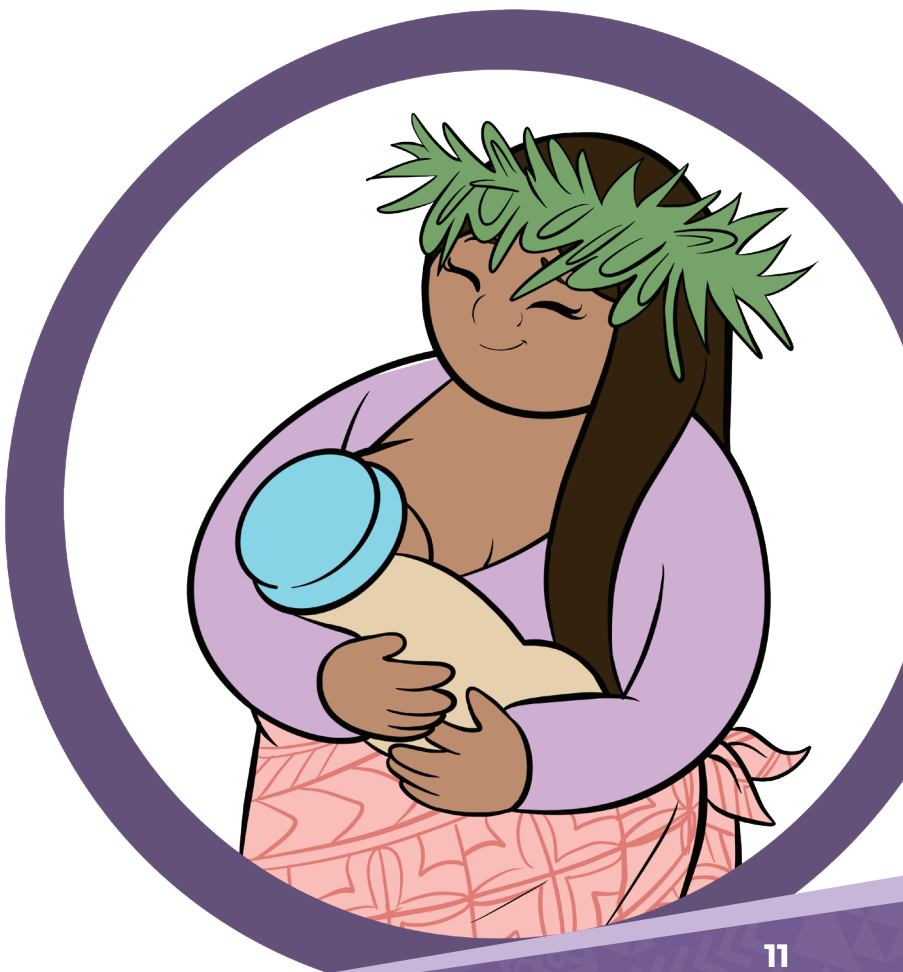
‘Oku ‘i ai e ni’ihi tokosi’i ‘e ‘ikai lava ke huhu malu’i kinautolu, ko ia ‘e tomu’a faka’eke koe ke ‘ilo e tūkunga totonu ho’o mo’uí lelei mo ha faito’o ‘oku ke lolotonga ngāue’aki kimu’a pea toki fai ho huhú.

'Oku malu 'a e huhu malu'í ki he kakai feitamá

Kapau 'oku ke feitama pea ke loto ke huhu malu'í koe, 'e lava ke ke kau he kau fuofua huhú. 'Oku mahu'inga ke mo femahino'aki lelei ki ai mo ho'o mā'ulí pe toketā faka-fāmilí, kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a kehe 'i ho'o mo'uí ke vakai'i fakalelei.

'Oku malu 'a e huhu malu'í ki he kakai fefine 'oku faka-huhu 'e nau pēpē

Na'e te'eki ai ha me'a ke makatu'unga ai ha hoha'a 'i he kakai fefine 'oku lolotonga fakahuhú.

Ko e ngaahi uesia (side-effects) 'e ala hokó, 'e tatau pē mo e huhu malu'i kehé

Ko e huhu malu'í 'oku fai ia 'i ho umá. 'Oku pehē 'e kinautolu kuo 'osi huhu malu'í, 'oku nau ongo'i e ki'i mamahi 'o e uma hono huhu pea tāvaivaia e ni'ihí.

Ko e ni'ihí 'oku nau ongo'i felāngaaki, mofi, fakamokosia mo ongo'i puke.

Ko e lahi taha 'o e uesia pehē ni, 'oku taimi si'i pē pea 'osi.

TE KE ONGO'I	E ALA TOKONI ENI	'E KAMATA KE 'ASI MAI
Mamahi e feitu'u na'e huhu ai koé, langa'ulu mo tāvaivaia – ko e ngaahi faka'ilonga ia 'oku lahi taha 'o hono fakahā mai.	Vaimomoko'i 'a e feitu'u na'e huhú 'aki ha konga tupenu viviku pe ngāue'aki ha 'aisi 'i ha ki'i taimi nounou pē. 'Oua na'a ke mili pe fota 'a e feitu'u na'e huhú.	Hili ha houa 'e 6 ki he 24
'E ala ongo'i felāngaaki e sinó, ongoongosia, fakamomoko, mofi, langa 'a e hokotanga-hui pea mo tokakovi (ka 'oku toki fa'a hoko eni hili 'a e hoani)*.	Mālōlō lelei pea inu vai ke lahi. Folo ha fo'i palasetamolo** (paracetamol) pe ipupolofeni ** (ibuprofen) kae tomu'a kai pea toki folo, 'o muimui ki he tu'utu'uni 'a e kautaha na'a nau ngaohí. Kumi tokoni mo ha fale'i mei ho'o toketā fāmili pe neesí kapau 'oku fakalalahi e faka'ilongá.	Vaha'a houa 'e 6 ki he 48

* Ko e ngaahi faka'ilongá ni 'e ala fakatupu ia 'e ha mahaki kehe 'o 'ikai ko e faito'o huhu malu'i. Kumi ha fale'i fakafaito'o kapau 'oku ke tāla'a mo hoha'a ki ai.

** Ko e fo'i'akau faito'o eni ke tokoni ke nonga 'a e langá mo e ongo'i puké

Kapau 'oku 'ikai te ke 'ilopau 'a e ngaahi faka'ilonga, pe 'oku ke ongo'i 'oku fakalalahi, fetu'utaki ki ho'o toketā faka-fāmili pe telefoni ki he Healthline 0800 358 5453.

‘Oku ola lelei hono fakafepaki’i ‘e he huhu malu’i ‘a e hako-fo’ou (strain) ‘o e COVID-19

‘Oku mahino mei he ngaahi ‘ilo he lolotonga ní, ko e faito’o huhu malu’i ní, ‘oku ola lelei ‘ene fakafepaki’i ‘a e ‘ūuni vailasi hako-fo’ou ‘o e Covid-19, hangē ko ia ‘oku ui ko e ‘UK’ pea mo e ‘South African’. Ka ‘iloange ‘oku ‘asi ha hako-fo’ou ‘o e vailasi, ‘e vave pe hano liliu ‘o e faito’o ni ke ne lava ‘o malu’i kitautolu mei ai.

‘Oku ola lelei ‘aupito hono fakafepaki’i ‘e he huhu malu’i ‘a e COVID-19

Kuo fakamo’oni’i mei he ngaahi fakatotolo kuo fai, ‘oku peseti ‘e 90 ki he 95 ‘a e ola lelei e huhu malu’i Faisa (Pfizer) kiate kinautolu kuo ‘osi huhu ai.

‘Oku te’eki fakapapau’i pe ko e hā e fuoloa ‘a hono ‘aonga e huhu malu’i ki hono fakafepaki’i e COVID-19, ka ‘oku mau ‘amanaki ‘e tolonga hono ‘aonga ‘o a’u ki he māhina ‘e 8.

‘E lava pē ke kei puke ha taha ‘i he COVID-19 neongo kuo ‘osi huhu malu’i. Ka ko kinautolu ia na’e ‘osi huhu malu’i, ‘e ‘ikai ke uesia lahi kinautolu pe a’u ‘o nau tākoto falemahaki. Ko e ‘uhinga ia ‘oku mahu’inga ai ke huhu malu’i ‘a kinautolu ‘oku matu’otu’a angé pea mo kinautolu ‘oku ‘i ai ha’a nau mahaki tauhi.

Ka huhu malu’i koe, ‘e faingata’a ange ai ke mafola ‘a e vailasi mei a koe ki ha taha kehe, ‘o kau ai ho ngaahi ‘ofa’angá.

‘E ‘i ai e ni’ihi ‘e ma’u atu mei he ‘enau toketā faka-fāmili (GP) ha tohi ke puka ‘enau taimi huhu malu’i. Kapau ‘oku te’eki ke ke lēsisita ‘i ha toketā faka-fāmili ko e taimi lelei eni ke lēsisita leva.

Founga puka 'apoinimeni 'i he senitā huhu malu'i ma'a e kakai Pasifiki

'Oku 'i ai e ongo senitā huhu malu'i 'e 2 ma'ae kakai Pasifiki 'i Auckland. Ko e taha 'oku tu'u ia 'i Otara MIT Building, 5 Otara Road, pea mo e taha 'i he 7 Westgate Road, Westgate.

'Oku 'i he ongo senitā huhu malu'i ko eni ha kau ngāue Pasifiki 'oku nau poto lelei he fetu'utaki 'i he'enau lea fakafonuá, koe'uhi ke tokonia mo tataki koe mo ho fāmilí pe kāinga lotú 'i hono fakahoko 'o e huhu malu'i.

'E 'i ai e níihi 'e ma'u atu mei he 'enau toketā faka-fāmilí (GP) ha tohi ke puka 'enau taimi huhu malu'i. Kapau 'oku te'eki ke ke lēsisita 'i ha toketā faka-fāmilí ko e taimi lelei eni ke lēsisita leva:

1. Fakamolemole 'o vakai'i hoo telefoni kiha text pe ko ho'o 'imeili kiha fakahinohino kihe me'a ke fai
2. Lomi'i 'ae link 'oku 'asi atu he text pe ko e 'imeili ke ke lava ai' 'o puka hao 'apoinimeni fakakomipiuta
3. Kapau oku ke fie ngaue'aki ae fai'anga huhu makehe ma'ae Pasifiki pea ke fili 'a Otara
4. Fili 'ae 'aho moe taimi
5. 'E toki fakapapau'i atu ho'o 'apoinimeni 'i ha text pe ko e 'imeili

Ke 'ai hao 'apoinimeni pe ko e telefoni kihe 0800 28 29 26 'i he vaha'a taimi 8 pongipongi kihe 8 efiafi 'i he 'aho kotoa pe.

KI HA TO E NGA AHI FAKAMATALA
LAHI ANGE FETU'UTAKI:
Ki ho'o toketā faka-fāmili
pe tā ki he Healthline 'i he **0800 358 5453**

Pe vakai ki he uepisaiti 'a e Prepare Pacific
www.preparepacific.nz

Pe ko ho'o a'utonu ki he uepisaiti huhu malu'i 'a e
COVID-19:
**[www.covid19.govt.nz/health-and-wellbeing
/covid-19-vaccines](http://www.covid19.govt.nz/health-and-wellbeing/covid-19-vaccines)**

**This Resource was developed based on
the latest information available:
Updated 25th June, 2021**

Notes

Notes

PREPARE
PACIFIC

